

Szimmetriaposztulátum, izospin, analóg állapotok¹

1. Az izospin és az analóg állapotok

Ebben a részben az izospin és az analóg állapotok fogalmát tárgyaljuk közvetlenül a kvantumelmélet szimmetriaposztulátuma alapján. A fizikai jelentés világossá tétele érdekében a töltéskoordinátákat és az izospin formalizmust, amelyek a matematikai apparátus részei, csak a következő fejezetben vezetjük be.

Kezdjük egy Z protonból és N neutronból ($Z + N = A$) álló rendszer Hamilton-operátorának vizsgálatával. A Hamilton-operátor három részből áll: nukleáris, elektromágneses és kinetikus részből:

$$H(x_1, \dots, x_A) = H^n(x_1, \dots, x_A) + H^c(x_1, \dots, x_A) + K(x_1, \dots, x_A),$$

ahol $x_i \equiv \mathbf{r}_i, s_i$. Az első Z koordinátát tekintjük protonkoordinátának, az utolsó N -et neutronkoordinátának.

Ha felteszük, hogy a nukleáris kölcsönhatás minden nukleon-párra azonos (töltésfüggetlenség), akkor

$$H^n(x_1, \dots, x_A) = \sum_{i < j} U(x_i, x_j) \quad U(x_i, x_j) = U(x_j, x_i),$$

ahol az U függvény alakja minden nukleon-párra azonos. Ebből következik, hogy $H^n(x_1, \dots, x_A)$ a változók szimmetrikus függvénye (permutációs skalár), a koordináták értékétől függetlenül teljesül a

$$H^n(x_1, x_2 \dots x_A) \equiv H^n(x_2, x_1 \dots x_A) \equiv \dots$$

azonosság.

Az elektromágneses kölcsönhatás operátorát olyan közelítésben írjuk fel, amely szerint minden nukleon egy átlagos U^c sztatikus elektromos potenciálban mozog. Ekkor

$$H^c(x_1, \dots, x_A) = \sum_{i=1}^Z U^c(\mathbf{r}_i).$$

Ez a függvény az első Z és az utolsó N változóban (ez utóbbiaktól valójában nem függ) külön-külön szimmetrikus, az összes változóban azonban nem; a $H^c(x_A, x_2, \dots, x_1) = H^c(x_1, x_2, \dots, x_A)$ egyenlőség pl. csak abban a speciális esetben igaz, amikor $\mathbf{r}_1 = \mathbf{r}_A$, nem pedig azonosan. A H^c -ből azonban kiválasztható egy H_0^c szimmetrikus rész:

$$\sum_{i=1}^Z U^c(\mathbf{r}_i) = \frac{1}{2} \left[\sum_{i=1}^A U^c(\mathbf{r}_i) \right] + \frac{1}{2} \left[\sum_{i=1}^Z U^c(\mathbf{r}_i) - \sum_{i=Z+1}^A U^c(\mathbf{r}_i) \right] \equiv H_0^c + H_1^c.$$

¹Előadások magfizikai iskolán valamikor a 60-as évek második felében.

A kinetikus energia operátora

$$K = -\frac{\hbar^2}{2m_p} \sum_{i=1}^Z \nabla_i^2 - \frac{\hbar^2}{2m_n} \sum_{i=Z+1}^A \nabla_i^2.$$

Ez szintén nem szimmetrikus. Feltesszük azonban, hogy a proton és a neutron tömege közötti különbség elhanyagolható ($m_p = m_n$), és ekkor K már szimmetrikus lesz. Ílymódon

$$H = H_0 + H_1^c, \quad \text{ahol} \quad H_0 = H^n + H_0^c + K,$$

amelyben $H_0(x_1, \dots, x_A)$ szimmetrikus az *összes* koordináta felcserélésével szemben.

Ésszerű feltevés, hogy H_1^c hatása H_0 szerepéhez képest elhanyagolható, vagy legalább is gyenge, ezért célszerű a H_0 sajátfüggvényeit tekinteni olyan bázisnak, amely szerint H állapotait sorbafejthetjük.

Legyen φ a H_0 -nak E sajátértékhez tartozó sajátállapota:

$$H_0\varphi = E\varphi. \quad (1)$$

Legyen továbbá P_{ij} az x_i, x_j koordináták permutációs operátora:

$$P_{ij}\varphi(\dots x_i \dots x_j \dots) = \varphi(\dots x_j \dots x_i \dots).$$

A φ mellett nyilván $P_{ij}\varphi$ is ugyanahhoz az E -hez tartozó sajátállapot. Valóban, hassunk (1) mindkét oldalára mondjuk P_{12} -vel:

$$P_{12}H_0(x_1, x_2, \dots)\varphi(x_1, x_2, \dots) = EP_{12}\varphi(x_1, x_2, \dots),$$

$$H_0(x_2, x_1, \dots)\varphi(x_2, x_1, \dots) = E\varphi(x_2, x_1, \dots).$$

A H_0 szimmetriája miatt azonban

$$H_0(x_1, x_2, \dots)\varphi(x_2, x_1, \dots) = E\varphi(x_2, x_1, \dots),$$

tehát $\varphi(x_2, x_1, \dots) = P_{12}\varphi(x_1, x_2, \dots)$ valóban ugyanazon E -hez tartozó sajátállapot, a φ -t és a $P_{12}\varphi$ -t ugyanaz az energia-kvantumszám jellemzi. Ugyanígy lehet belátni, hogy ha φ a J , az M és a π (paritás) kvantumszámokkal jellemezhető, akkor $P_{ij}\varphi$ -hez is ugyanezek a kvantumszámok tartoznak.

Az így kapható rengeteg sajátállapotból azonban egyik se fogja automatikusan kielégíteni a Pauli-elvet (szimmetriaposztulátumot), azaz nem lesz antiszimmetrikus az első Z és az utolsó N koordinátában. Az előzőekből azonban következik, hogy ha φ -t egyszerűen antiszimmetrizáljuk az első Z és az utolsó N koordinátában, akkor újra az E energiához tartozó sajátállapotot kapunk. Az antiszimmetrizálás ugyanis nem más, mint a P_{ij} -k alkalmazása (egyszer vagy többször) és lineárokombinálás.

Az antiszimmetrizálás eredménye azonban lehet azonosan nulla, ami azt mutatja, hogy E ugyan sajátértéke a Schrödinger-egyenletnek, de ellentmond

a Pauli-elvnek, és ezért nem valósulhat meg. Ellenkező esetben egy véges hullámfüggvényt kapunk, amelyet normalunk és ψ -vel jelölünk:

$$H_0\psi = E\psi.$$

Ez a ψ az E energiához tartozó megvalósuló állapot.

A ψ -n indexben kifejezésre juttathatjuk, hogy az első Z és az utolsó N koordinátában antiszimmetrikus, tehát az ${}^A_Z\mathbf{Y}_N$ mag hullámfüggvénye. Ennek érdekében a $T_3 = \frac{N-Z}{2}$ indexet írjuk hozzá, amely A -val együtt meghatározza Z -t és N -t:

$$Z = \frac{1}{2}A - T_3, \quad N = \frac{1}{2}A + T_3.$$

Így

$$\psi \longrightarrow \psi_{T_3}(x_1, \dots, x_A), \quad H_0\psi_{T_3} = E\psi_{T_3}.$$

Nem nehéz észrevenni, hogy ebből a ψ_{T_3} -ból kiindulva permutációval és lineárkombinálással képezhető olyan hullámfüggvény, amely az első $Z+1$ és az utolsó $N-1$ koordinátában antiszimmetrikus, tehát a ${}^A_{Z+1}\mathbf{Z}_{N-1}$ magra vonatkozik, és olyan is, amely az első $Z-1$ és az utolsó $N+1$ koordinátában antiszimmetrikus, ezért az ${}^A_{Z-1}\mathbf{X}_{N+1}$ mag hullámfüggvénye. Ezek képzése egyedül permutációval és lineárkombinálással történik, amely műveletekkel szemben a H_0 mellett az impulzusmomentum és a paritás operátora is invariáns, ezért ezek az állapotok ugyanolyan $EJM\pi$ kvantumszámokkal fognak rendelkezni, mint a kiinduló ψ_{T_3} állapot, csak éppen az indexük lesz más:

$$\begin{aligned} &{}^A_{Z+1}\mathbf{Z}_{N-1} \text{ esetében } \psi_{T_3-1}, \quad \text{mert } \frac{(N-1) - (Z+1)}{2} = T_3 - 1 \\ &{}^A_{Z-1}\mathbf{X}_{N+1} \text{ esetében } \psi_{T_3+1}, \quad \text{mert } \frac{(N+1) - (Z-1)}{2} = T_3 + 1. \end{aligned}$$

Könnyen megszerkeszthető az az operátor, amely a $\psi_{T_3} \longrightarrow \psi_{T_3\pm 1}$ átmenetet létesíti. Nézzünk erre egy példát. Legyen $A = 5$, $Z = 2$, $N = 3$, $T_3 = 1/2$. Ekkor a kiinduló $\psi_{1/2}(x_1, x_2, x_3, x_4, x_5,)$ antiszimmetrikus az első kettő és az utolsó három argumentumban, tehát a ${}^5_2\mathbf{He}_3$ mag hullámfüggvénye. Határozzuk meg ebből kiindulva a ${}^5_3\mathbf{Li}_2$ mag $\psi_{-1/2}(x_1, x_2, x_3, x_4, x_5,)$ hullámfüggvényét, amelyre $Z = 3$, $N = 2$. Az eljárás az, hogy a $\psi_{1/2}$ -t antiszimmetrizáljuk az első három (azaz $Z+1$) argumentumban, ami elég egyszerű feladat, mert az első kettő (azaz Z) argumentumban már antiszimmetrikus:

$$\begin{aligned} \psi_{-1/2}(x_1, x_2, x_3, x_4, x_5,) &\sim \psi_{1/2}(x_1, x_2, x_3, x_4, x_5,) - \psi_{1/2}(x_3, x_2, x_1, x_4, x_5,) - \\ &-\psi_{1/2}(x_1, x_3, x_2, x_4, x_5,) = \left[1 - \sum_{i=1}^2 P_{i3} \right] \psi_{1/2}(x_1, x_2, x_3, x_4, x_5,). \end{aligned}$$

Ebből a példából világos az általános eljárás:

$$\psi_{T_3-1} = \frac{1}{\sqrt{M}} \left(1 - \sum_{i=1}^Z P_{i,Z+1} \right) \psi_{T_3}.$$

Az M normálási együtthatóra azért van szükség, mert az antiszimetrizálási eljárás nem vezet automatikusan normált hullámfüggvényre.

Teljesen hasonlóan

$$\psi_{T_3+1} = \frac{1}{\sqrt{M'}} \left(1 - \sum_{i=Z}^A P_{Z-1,i} \right) \psi_{T_3}.$$

Ezekből a képletekből jól látszik, hogy ψ_{T_3-1} , ψ_{T_3} és ψ_{T_3+1} permutálással és lineárkombinálással kapható egymásból, tehát az $\mathbf{X}$, $\mathbf{Y}$, $\mathbf{Z}$ mag azonos $EJM\pi$ kvantumszámú állapotai. Ezért ezeket az állapotokat ugyanazon *izobár multiplettbe* tartozó *analóg állapotoknak* nevezzük.

Egy ψ_{T_3} -ből kiindulva képezhetjük ψ_{T_3+1} -et, majd ψ_{T_3+2} -t s.i.t., azaz növelhetjük a magban a neutronok számát. Ez az eljárás legfeljebb addig tarthat, amíg az összes nukleont neutronná nem változtatjuk ($N = A$), azaz $T_3 = A/2$ nem lesz. Általában azonban már egy korábbi lépésnél megakadunk: Eljutunk valamilyen $T_3 = T < A/2$ -ig, ami után ψ_{T+1} -re azonosan nullát kapunk.

Ha $\psi_{T+1} = 0$, akkor T a vizsgált izobár multiplettire jellemző maximális T_3 érték: $(T_3)_{\max} = T$.

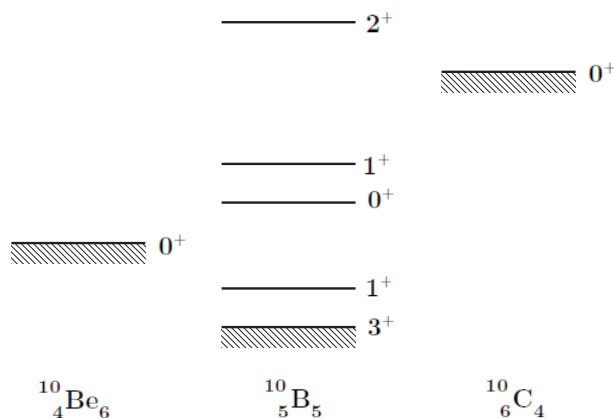
Ugyanílyen módon eljuthatunk egy minimális T_3 -hoz is. Belátható, hogy $(T_3)_{\min} = -T$, tehát $A/2 \geq T \geq |T_3|$.

A T ílymódon meghatározza a vizsgált izobár multiplettbe tartozó analóg állapotok számát (amely nyilván $2T + 1$) és a multiplettet mint egészet jellemzi. Azt mondjuk, hogy a multiplett minden állapota T *izospin*² és ezt a kvantumszámot az állapottfüggvényen fel is tüntetjük:

$$\psi_{T_3} \longrightarrow \psi_{TT_3}.$$

Áttérünk a kvantumszámok fizikai jelentésére. A T_3 -é világos: Ez minden izotópra egy megadott, könnyen kiszámítható szám, amely egy adott mag minden állapotára ugyanaz. A T azonban nem azonos egy konkrét atommag minden állapotára, mert csak az $A/2 \geq T \geq |T_3| = |N - Z|/2$ kritériumnak kell eleget tennie és így állapotról állapotra változhat. Ha azonban sikerül meghatározni, hogy az adott $EJ\pi$ kvantumszámokkal rendelkező állapot hány izobárban fordul elő, akkor ebből meghatározható T értéke. Egy példa az 1. ábrán látható.

²Ez az elnevezés a permutációs csoport és a forgáscsoport (pontosabban az SU_2) matematikai kapcsolatát tükrözi, amelyről a következő fejezetben lesz szó.

1. ábra

Ha figyelembe vesszük, hogy egy adott multiplettben az állapotok energiái a Coulomb-energiában (és csak ebben) különböznek egymástól, akkor a T -hözrendelés az 1. ábra nívósémájában nem okoz nehézséget: A 0^+ állapotokra $T = 1$, a többire $T = 0$. Az alapállapotú izospin minhárom magra a lehető legalacsonyabb $T_{\text{ground}} = \left\lfloor \frac{N-Z}{2} \right\rfloor$. Ez (kevés kivételtől eltekintve) mindig így van, például ebben a táblázatban is:

Mag	p	n	d	^3H	^3He	α
T_{ground}	1/2	1/2	0	1/2	1/2	0

E klasszifikációs funkció mellett bemutatjuk a T egy másik jelentését is. Határozzuk meg egy adott állapotban a szimmetrikus nukleon párok átlagos számát, amelyet az

$$n_s = \left(\psi_{TT_3}, \frac{1}{2} \sum_{i < j} [1 + P_{ij}] \psi_{TT_3} \right) = \left(\psi_{TT_3}, \frac{1}{2} \left[\frac{A(A-1)}{2} + \sum_{i < j} P_{ij} \right] \psi_{TT_3} \right)$$

képlet definiál. Megmutatható, hogy

$$n_s = \frac{1}{2} \left[\frac{A}{2} \left(\frac{A}{2} + 1 \right) - T(T+1) \right]. \quad (2)$$

Amikor az izospin az $A/2$ lehetséges legnagyobb értékű, akkor $n_s = 0$, a hullámfüggvény egyáltalán nem tartalmaz szimmetrikus nukleon-párokat. Ennek így is kell lennie, mert $T = A/2$ -nél az állapotfüggvény az *összes változóiban* antiszimmetrikus, akárhogy van is felosztva az A koordináta proton- és neutronkoordinátákra (akármekkora a T_3 értéke a $(-T, T)$ intervallumban). Páros A -nál, amikor $Z = N = A/2$, a szimmetrikus párok (átlagolt) száma a $T = 0$ állapotban maximális, de nem lehet nagyobb a különböző neutron-proton párok

számánál, azaz $Z \cdot N = A^2/4$ -nél. A (2) képlet szerint ez valóban így is van (ha $A > 2$).

Annak érdekében, hogy a multipllettbe tartozó hullámfüggvények szerkezetébe is betekintést nyerjünk vizsgáljuk a szülő- és (első) leány-állapot hullámfüggvényét héjmodellben (*szülő-állapotnak* az adott multipllett legmagasabb T_3 -mal rendelkező állapotát, azaz ψ_{TT} -t nevezzük, az első *leány-állapot* pedig a $\psi_{T,T-1}$). A héjmodell-állapotok építőkövei determinánsok, amelyeknek tömör jelölésére az A -szimbólumot vezetjük be a következő definícióval:

$$A \begin{pmatrix} x_1 & \dots & x_n \\ \mu_1 & \dots & \mu_n \end{pmatrix} \equiv \begin{vmatrix} \varphi_{\mu_1}(x_1) & \varphi_{\mu_2}(x_1) & \dots & \varphi_{\mu_n}(x_1) \\ \varphi_{\mu_1}(x_2) & \varphi_{\mu_2}(x_2) & \dots & \varphi_{\mu_n}(x_2) \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ \varphi_{\mu_1}(x_n) & \varphi_{\mu_2}(x_n) & \dots & \varphi_{\mu_n}(x_n) \end{vmatrix}$$

Mint ismeretes, az A n független azonos fermionból álló rendszer hullámfüggvénye, amely eleget tesz a Pauli-elvnek. Ha a benne szereplő egyrészesecske hullámfüggvények ortonormáltak, akkor A -t $1/\sqrt{n!}$ -ral való szorzással lehet 1-re normálni.

Legyen

$$\psi(x_1, \dots, x_A) = \frac{1}{\sqrt{N!Z!}} A \begin{pmatrix} x_1 & \dots & x_Z \\ \mu_1 & \dots & \mu_Z \end{pmatrix} A \begin{pmatrix} x_{Z+1} & \dots & x_A \\ \mu_1 & \dots & \mu_N \end{pmatrix}, \quad (N > Z).$$

Belátjuk, hogy ez a szülő-állapot hullámfüggvénye. Világos, hogy ψ az első Z és az utolsó N argumentumában antiszimmetrikus, tehát jellemezhető a $T_3 = \frac{N-Z}{2}$ kvantumszámmal. Annak, hogy $T = \frac{N-Z}{2}$ -vel is jellemezhető legyen, két feltétele van. Az egyik az, hogy az

$$\left(1 - \sum_{i=Z}^A P_{Z-1,i} \right) \psi$$

kifejezés legyen zérus. Ez teljesül is. Az antiszimmetrizálás hatására ugyanis a ψ -ből olyan lineárkombináció jön létre, amelynek a tagjai

$$A \begin{pmatrix} x_1 & \dots & x_{Z-1} \\ \mu_{i_1} & \dots & \mu_{i_{Z-1}} \end{pmatrix} A \begin{pmatrix} x_Z & x_{Z+1} & \dots & x_A \\ \mu_{i_Z} & \mu_{i_{Z+1}} & \dots & \mu_{i_A} \end{pmatrix}$$

típusú szorzatokat tartalmaznak. Ahhoz, hogy ez ne legyen zérus az szükséges, hogy az $N+1$ darab $\mu_{i_Z}, \dots, \mu_{i_A}$ mind különbözőn egymástól. Ez azonban nem lehetséges, mert a kiinduló ψ -ben csak N különböző μ_i van.

Hasonló módon igazolható a másik feltétel is, amely azt követeli, hogy a hullámfüggvényt legfeljebb csak az első N változóban lehessen a változók felcserélésével és lineárkombinálással antiszimmetrizálni.

Ezzel beláttuk, hogy

$$\psi = \psi_{TT} = \frac{1}{\sqrt{N!Z!}} A \begin{pmatrix} x_1 & \dots & x_Z \\ \mu_1 & \dots & \mu_Z \end{pmatrix} A \begin{pmatrix} x_{Z+1} & \dots & x_A \\ \mu_1 & \dots & \mu_N \end{pmatrix}, \quad (N > Z).$$

Az egyes „betöltési sémák” a megfelelő 1-re normált A -szimbólumot reprezentálják és ortogonálisak egymásra. Ez indokolja a $\sqrt{N-Z-1}$ faktort az utolsó sorban. Ennek a rövidítésnek a felhasználásával

$$\psi_{T,T-1} = \sqrt{\frac{1}{N-Z}} \left\{ \begin{array}{c} \bullet \\ \begin{array}{|c|c|} \hline \square & \square \\ \hline \end{array} \\ \end{array} + \sqrt{N-Z-1} \begin{array}{c} \bullet \\ \begin{array}{|c|c|} \hline \square & \square \\ \hline \end{array} \\ \circ \end{array} \right\}$$

A $\square$ „törzsre” az alapállapot izospinje $T_0 = \frac{(N-1)-Z}{2}$, ezért

$$\psi_{T,T-1} = \sqrt{\frac{1}{2T_0+1}} \left\{ \begin{array}{c} \bullet \\ \begin{array}{|c|c|} \hline \square & \square \\ \hline \end{array} \\ \end{array} + \sqrt{2T_0} \begin{array}{c} \bullet \\ \begin{array}{|c|c|} \hline \square & \square \\ \hline \end{array} \\ \circ \end{array} \right\}$$

Világos, hogy a szülő és a leány állapot hullámfüggvénye nem azonos. Ez mutatja, hogy az analóg állapotok hullámfüggvényei különböznek egymástól. A héjmodellben az bennük a közös, hogy ugyanazon egyrészecske állapotokból épülnek fel.

A héjmodellben két szomszédos analóg állapot energiája egy proton Coulomb-energiájában és a neutron-proton tömegkülönbségben tér el egymástól. Ez az energia különbség jó közelítésben független attól, hogy a proton melyik egyrészecske állapotban van és a

$$\Delta E_C = 1.444 \frac{\bar{Z}}{A^{1/3}} - 1.13 \text{MeV}$$

képlettel adható meg ($\bar{Z}$ a szomszédos izotópok átlagos Z -je). Az állapottól való nagymértékű függetlenségnek az az oka, hogy egyrészt a Coulomb-potenciál a magban konstansnak vehető, másrészt a proton-hullámfüggvény nagyrészt a magon belülre korlátozódik.

A héjmodell állapotok azonban közelítőek, hiszen a részecske-lyuk kölcsönhatás a $\psi_{T,T-1}$ állapotban jelentős lehet. Valóban jelentős is, aminek közvetlen kísérleti bizonyítéka, hogy az E1 bomlások mátrixeleme a héjmodell-értéknél a korrelációk következtében lényegesen kisebb. Ez abból következik, hogy a részecske-lyuk kölcsönhatás ebben az esetben ugyanannak a részecske-lyuk kölcsönhatásnak egy másik izotóp-komponense, amely az optikai dipól-rezonancia energiáját jelentősen megváltoztatja a héjmodell-energiához képest. Ez a részecske-lyuk kölcsönhatás járulékot ad a szülő és leány állapot energiakülönbségéhez. Úgy tűnik tehát, hogy a „realisztikusabb” modell alapján ez az energia különbség eltérhet ΔE_C -től.

Ez azonban hibás következtetés. Egyrészt cáfolja a tapasztalat, másrészt elméleti szempontból sem korrekt. Az az állítás ugyanis, hogy két szomszédos

analóg állapot energiája csak a Coulomb-energiában különbözik egymástól a magerók töltésfüggetlenségéből következik és a héjmodellnél, vagy a részecske-lyuk kölcsönhatást is tartalmazó realiztikusbb modellnél sokkal általánosabb.

A gondolatmenetnek az a hibája, hogy a protonrészecske-neutronlyuk kölcsönhatás számításba vétele mellett figyelmen kívül hagyott egy ezzel egyenlő nagyságrendű effektust, a neutron egyrészecske nívók eltolódását a proton egyrészecske nívókhoz képest. Ha ezt is figyelembe vesszük, akkor a szülő és a leány állapot energia különbsége három járulékból áll össze: A ΔE_C Coulomb-energiából, a részecske-lyuk kölcsönhatásból és az azonos kvantumszámú proton-neutron nívók energia különbségéből. Töltésszimmetria esetén a két utóbbi járulék pontosan kompenzálja egymást.

2. Az izotópspin-formalizmus

Az előző fejezetben a permutációs szimmetria alapján bevezettük és értelmeztük az izotópspin fogalmát. Az így nyerhető fizikai kép egyszerű. Amikor azonban mennyiségi összefüggésekről volt szó (pl. az n_s , az M és az M' kiszámításáról), szisztematikusan a „belátható, hogy” (vagy ezzel ekvivalens) formulát kell alkalmaznunk. Ennek az az oka, hogy a permutációs szimmetrián alapuló megfontolások ugyan a lényegre mutatnak rá és fogalmilag egyszerűek, matematikailag azonban a permutációs csoport szerkezetének bonyolultsága következtében elég komplikáltak. Ezért kívánatos az izotópspin leírására olyan formát találni, amelyben a számítások egyszerűsödnek.

Ilyen a standard izotópspin formalizmus, amely a töltésváltozók és a rájuk ható operátorok bevezetésén alapul. Ebben a formalizmusban az izotópspinre vonatkozó feladatok a forgáscsoporttal kapcsolatos feladatokká alakulnak át. Mivel a forgáscsoport egyszerűbb és a fizikusok jobban ismerik, mint a permutációs csoportot, a módszer előnyei nyilvánvalók. Azonban már most megjegyezzük, hogy korántsem az összes izotópspinnel kapcsolatos feladat alakítható át forgáscsoport problémává. Majd rámutatunk, milyen típusú feladatoknál van szükség továbbra is a permutációs szimmetria közvetlen alkalmazására.

A) Töltésváltozók, töltésfüggvények.

A standard izotópspin formalizmusban a nukleonok töltését szabadsági foknak tekintjük, amelyet a ξ töltésváltozóval jelölünk. A ξ a ν (neutron) vagy a π (proton) jelentést veheti fel. Célszerű a $\nu = 1/2$ és a $\pi = -1/2$ választás. Ha egy nukleon töltés-hullámfüggvénye (vagy izospin-hullámfüggvénye) $\chi(\xi)$, akkor ez a nukleon $|\chi(\pi)|^2$ valószínűséggel proton, $|\chi(\nu)|^2$ valószínűséggel pedig neutron. A normalizációs feltétel a következő:

$$1 = |\chi(\pi)|^2 + |\chi(\nu)|^2 = \sum_{\xi} \chi^*(\xi)\chi(\xi) = (\chi, \chi).$$

Amikor a nukleon bizonyosan proton (állapotban van), akkor töltésállapotát a $\chi_{\pi}(\xi) = \delta_{\pi\xi}$, ha pedig bizonyosan neutron (állapotban van), akkor $\chi_{\nu}(\xi) = \delta_{\nu\xi}$ az állapot-függvénye.

B) A spinnel való analógia.

A töltés-hullámfüggvény analóg a feles spinű részecskék spin-hullámfüggvényével. A neutronállapot megfelel a felfelé, a protonállapot a lefelé mutató spinnek (ez a konvenció azért kényelmes, mert a magban $N \geq Z$, ezért $T_3 \geq 0$). Az analógia formális kiterjesztése érdekében a $\chi(\xi)$ -t egy hipotetikus háromdimenziós térben, az ún. *töltéstérben* lévő részecske spin-hullámfüggvényének tekintjük.

A töltés-hullámfüggvények a spin-hullámfüggvények mintájára oszlopvektor alakban is felírhatók:

$$\chi(\xi) = \begin{pmatrix} \chi(\nu) \\ \chi(\pi) \end{pmatrix},$$

tehát

$$\chi_\nu(\xi) = \begin{pmatrix} 1 \\ 0 \end{pmatrix}, \quad \chi_\pi(\xi) = \begin{pmatrix} 0 \\ 1 \end{pmatrix}.$$

Az így felírt hullámfüggvényekre ható operátorok 2×2 -es mátrixok, amelyek kifejezhetők a Pauli-mátrixokkal analóg

$$\tau_1 = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix} \quad \tau_2 = \begin{pmatrix} 0 & -i \\ i & 0 \end{pmatrix} \quad \tau_3 = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -1 \end{pmatrix}$$

operátorok és az egységoperátor kombinációjaként. Használatosak még a

$$\tau_+ = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ 0 & 0 \end{pmatrix} \quad \tau_- = \begin{pmatrix} 0 & 0 \\ 1 & 0 \end{pmatrix}$$

„növelő” és „csökkentő” operátorok, valamint a

$$\tau_n = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 0 \end{pmatrix} \quad \tau_p = \begin{pmatrix} 0 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}$$

neutron- ill. proton-projekciós operátorokat.

Legyen τ bármelyik a felírt operátorok közül. Ha ez hat egy χ töltésfüggvényre, akkor egy másik η töltésfüggvényt kapunk: $\eta = \tau\chi$, azaz $\eta(\xi) = \sum_{\xi'} (\xi|\tau|\xi')\chi(\xi')$, vagy még részletesebben

$$\begin{pmatrix} \eta(\nu) \\ \eta(\pi) \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} (\nu|\tau|\nu) & (\nu|\tau|\pi) \\ (\pi|\tau|\nu) & (\pi|\tau|\pi) \end{pmatrix} \begin{pmatrix} \chi(\nu) \\ \chi(\pi) \end{pmatrix}.$$

Ha pl. $\tau = \tau_3$, akkor innen látható, hogy

$$(\nu|\tau_3|\nu) = -(\pi|\tau_3|\pi) = 1, \quad (\nu|\tau_3|\pi) = (\pi|\tau_3|\nu) = 0,$$

azaz

$$(\xi|\tau_3|\xi') = (\delta_{\nu\xi} - \delta_{\pi\xi}) \delta_{\xi\xi'}.$$

Hasonlóan írható fel a többi τ operátor általános mátrixeleme is:

$$\begin{aligned} (\xi|\tau_+|\xi') &= \delta_{\xi\nu}\delta_{\xi'\pi} & (\xi|\tau_-|\xi') &= \delta_{\xi\pi}\delta_{\xi'\nu} \\ (\xi|\tau_n|\xi') &= \delta_{\xi\nu}\delta_{\xi'\nu} & (\xi|\tau_p|\xi') &= \delta_{\xi\pi}\delta_{\xi'\pi}. \end{aligned}$$

A nukleont a töltéstérben egy kétkomponensű mennyiség írja le. Ezért ha az izospint a töltéstérbeli spin nagyságával azonosítjuk (a továbbiakból világos lesz, hogy az így értelmezett izospin azonos az előző fejezetben tárgyalt izospinnel), akkor a nukleon izospinjé $1/2$. A nukleon izospin operátora pedig — az $\mathbf{s} = \frac{1}{2}\boldsymbol{\sigma}$ spinoperátor mintájára — a következő:

$$t_\alpha = \frac{1}{2}\tau_\alpha, \quad \text{vagy „vektorosan”} \quad t \sim \frac{1}{2}\tilde{\tau}.$$

A $\sim$ jelzi, hogy a megjelölt mennyiség a töltéstérben *vektor*.

A szférikus komponensek definíciója a következő:

$$t_\pm = \mp \frac{1}{\sqrt{2}}(t_1 \pm it_2) = \mp \frac{1}{\sqrt{2}}\tau_\pm.$$

Több nukleonból álló rendszer izospin-operátora az $\mathbf{S} = \sum_i \mathbf{s}^{(i)}$ spinoperátor mintájára

$$\hat{T} \sim \sum_{i=1}^A \tilde{t}^{(i)}, \quad \hat{T}_\pm = \sum_{i=1}^A t_\pm^{(i)}.$$

A töltéshullámfüggvény $\hat{T}_3$ -nak és $\hat{T}^2$ -nek lehet közös sajátfüggvénye, ezért TT_3 -mal indexelhető:

$$\hat{T}^2 \chi_{TT_3}(\xi_1, \dots, \xi_A) = T(T+1) \chi_{TT_3}(\xi_1, \dots, \xi_A)$$

$$\hat{T}_3 \chi_{TT_3}(\xi_1, \dots, \xi_A) = T_3 \chi_{TT_3}(\xi_1, \dots, \xi_A)$$

$$\hat{T}_\pm \chi_{TT_3}(\xi_1, \dots, \xi_A) = \mp \frac{1}{\sqrt{2}} \sqrt{(T \mp T_3)(T \pm T_3 + 1)} \chi_{TT_3 \pm 1}(\xi_1, \dots, \xi_A).$$

C) A Hamilton-operátor.

A Hamilton-operátor az izospin formalizmusban szimmetrikus az $x_i \xi_i$ változó párok felcserélésével szemben. Ezt a tényt példán mutatjuk be.

Korábban felírtuk a Hamilton-operátort $H = H_0 + H_1^c$ alakban, amelyben

$$H_1^c(x_1, \dots, x_A) = \frac{1}{2} \left[\sum_{i=1}^Z U^c(\mathbf{r}_i) - \sum_{i=Z+1}^A U^c(\mathbf{r}_i) \right].$$

Az izospin formalizmusban az ennek megfelelő operátort felülhúzzuk. Így

$$\bar{H}_1^c(x_1\xi_1 \dots, x_A\xi_A) = \frac{1}{2} \sum_{i=1}^A U^c(\mathbf{r}_i) [\delta_{\xi_i\pi} - \delta_{\xi_i\nu}].$$

Vegyük észre, hogy itt $\tau_3^{(i)}$ mátrixelemei lépnek fel, ezért operátorosan

$$\bar{H}_1^c(x_1 \dots, x_A) = -\frac{1}{2} \sum_{i=1}^A U^c(\mathbf{r}_i) \tau_3^{(i)}.$$

Legyen pl. $Z = N = 1$. A H_1^c nem szimmetrikus

$$H_1^c(x_1, x_2) = -H_1^c(x_2, x_1) \neq H_1^c(x_1, x_2),$$

de $\bar{H}_1^c$ az:

$$\bar{H}_1^c(x_1\xi_1, x_2\xi_2) = \bar{H}_1^c(x_2\xi_2, x_1\xi_1), \quad \text{vagy operátorosan} \quad \bar{H}_1^c(x_1, x_2) = \bar{H}_1^c(x_2, x_1).$$

Ezt a gondolatmenetet nyilván tetszőleges N, Z mellett alkalmazhatjuk, ezért $\bar{H}_1^c(x_1\xi_1 \dots, x_A\xi_A)$ vagy (izospin operátoros írásmódot feltételezve) $\bar{H}_1^c(x_1 \dots, x_A)$ szimmetrikus két *tetszőleges* nukleon koordinátájának felcserélésével szemben annak ellenére, hogy $H_1^c(x_1 \dots, x_A)$ *nem rendelkezik* ezzel a tulajdonsággal.

Térjünk át H_0 -ra. Feltevés szerint $H_0(x_1 \dots, x_A)$ töltésfüggetlen, ami azt jelenti, hogy független a töltéskoordinátáktól:

$$\bar{H}_0^c(x_1\xi_1 \dots, x_A\xi_A) = H_0(x_1 \dots, x_A).$$

Mint korábban láttuk, H_0 szimmetrikus az x_i -kben, ezért $\bar{H}_0$ is szimmetrikus az $x_i\xi_i$ -kben.

Ezzel beláttuk, hogy egy *általános* (nem töltésfüggetlen) $\bar{H}_1^c(x_1\xi_1 \dots, x_A\xi_A)$ az $x_i\xi_i$ változópárok szimmetrikus függvénye.

D) Az általánosított Pauli-elv.

Megköveteljük, hogy a teljes (töltéskoordinátákat is tartalmazó) *hullámfüggvény* legyen antiszimmetrikus az $x_i\xi_i$ változópárokban.

Nézzük például a

$$\bar{H}\Omega = E\Omega$$

Schrödinger-egyenletet, amelyben Ω a töltéskoordinátáktól is függő teljes hullámfüggvény.

Ha Ω egy megoldás, akkor $\bar{H}$ szimmetriája következtében $P_{ij}^x P_{ij}^\xi \Omega$ is megoldás, és ennek következtében az Ω antiszimmetrizálható, miközben továbbra is E energiájú sajátállapot marad. Ha az antiszimmetrizált állapot nem azonosan nulla, akkor a szóban forgó E megvalósuló energia.

E) Adott TT_3 -hoz tartozó teljes hullámfüggvény.

Eddig az izospin formális tárgyalási módjáról volt szó. A következőkben adunk tartalmat ennek a formalizmusnak azzal, hogy kapcsolatba hozzuk az 1. fejezetben bevezetett izospinnel.

Legyen

$$\bar{H}_0 \Omega = E \Omega.$$

Mivel $\bar{H}_0$ nem függ ξ -től, az Ω felírható egy x -ektől és egy ξ -ktől függő hullámfüggvény szorzataként, vagy ilyenek lineárkombinációjaként:

$$\Omega(x_1 \xi_1 \dots, x_A \xi_A) = \sum_i \varphi_i(x_1 \dots, x_A) \chi^i(\xi_1 \dots, \xi_A). \quad (3)$$

Ha ezt beírjuk a Schrödinger-egyenletbe és figyelembe vesszük, hogy $\bar{H}_0 = H_0$, akkor nyilván

$$H_0 \varphi_i = E \varphi_i. \quad (4)$$

Ezt az egyenletet elégítik ki a (3)-ban szereplő φ_i -k.

Térjünk most vissza az 1. fejezethez. Tegyük fel, hogy az ott ismertetett gondolatmenet segítségével megmutattuk, hogy az adott E sajátértékhez tartozó φ_i hullámfüggvények mind a T izospinnel jelezhetőek. Ezen kívül attól függően, hogy melyik izobárról van szó, az állapot $T_3 = \frac{N-Z}{2}$ -vel is indexelhető. Így (4)-ben a φ_i olyan $\psi_{TT_3}(x_1 \dots x_A)$ sajátfüggvény, amely az első Z és az utolsó N argumentumában antiszimmetrikus.

Megmutatjuk, hogy ψ_{TT_3} -nak kölcsönösen egyértelműen megfeleltethető egy Ω_{TT_3} teljes hullámfüggvény.

Egyrészt: Adott $\psi_{TT_3}(x_1 \dots, x_A)$ -nak megfelelő $\Omega_{TT_3}(x_1 \xi_1 \dots, x_A \xi_A)$ hullámfüggvényt úgy kapjuk, hogy a (3)-ban az összes $\chi^i(\xi_1 \dots, \xi_A)$ -t azonos TT_3 kvantumszámhoz tartozónak vesszük, azaz

$$\Omega_{TT_3}(x_1 \xi_1 \dots, x_A \xi_A) = \sum_i \varphi_i(x_1 \dots, x_A) \chi_{TT_3}^i(\xi_1 \dots, \xi_A).$$

Belátható, hogy ilyen és csakis ilyen módon választott χ^i -kkel képezhető az általános Pauli elvet kielégítő teljes hullámfüggvény, és megfordítva, az általánosított Pauli-elv megkövetelését éppen ez az egyértelműség indokolja. A különböző i indexhez tartozó $\chi_{TT_3}^i$ -k abban különböznek egymástól, hogy az A darab feles izospin különböző, egymástól független módokon csatolódik össze bennük TT_3 eredővé. Például $A = 3$, $T = 1/2$ esetében két lineárisan független $\chi_{TT_3}^i$ képezhető:

$$\chi_{1/2T_3}^1(\xi_1, \xi_2, \xi_3) = [[\chi(\xi_1)\chi(\xi_2)]_0 \chi(\xi_3)]_{1/2T_3}$$

$$\chi_{1/2T_3}^2(\xi_1, \xi_2, \xi_3) = [[\chi(\xi_1)\chi(\xi_2)]_1 \chi(\xi_3)]_{1/2T_3}.$$

A deuteron esetében $T = 0$ vagy $T = 1$ lehet, és mindkét esetben egyetlen $\chi_{TT_3=0}^i$ -t kapunk:

$$\Omega_{T_0}(x_1 \xi_1, x_2 \xi_2) = \varphi(X_1, x_2) [\chi(\xi_1)\chi(\xi_2)]_{T_0}.$$

Mint hogy $S = 1, L = 0$, a φ szimmetrikus, ezért $[\chi(\xi_1)\chi(\xi_2)]_{T_0}$ -nak antiszimmetrikusnak kell lennie. Ez $T = 0$ -nál teljesül: a deuteron izospinje zérus.

Másrészt: Keressük most egy adott Ω_{TT_3} -hoz tartozó ψ_{TT_3} -t. Azt állítjuk, hogy normálás erejéig

$$\psi_{TT_3}(x_1 \dots, x_A) = \Omega_{TT_3}(x_1\pi \dots, x_Z\pi, x_{Z+1}\nu \dots, x_A\nu). \quad (5)$$

Valóban,

- Az Ω_{TT_3} antiszimmetriája következtében (5) jobboldala antiszimmetrikus az első Z és az utolsó N argumentumban;
- Az (5) jobboldala (3) segítségével így írható:

$$\sum_i C_{TT_3}^i \varphi(x_1 \dots, x_A); \quad C_{TT_3}^i = \chi_{TT_3}^i(\underbrace{\pi \dots, \pi}_Z, \underbrace{\nu \dots, \nu}_N), \quad (6)$$

tehát kielégíti a

$$H_0 \Omega_{TT_3}(x_1\pi \dots, x_Z\pi, x_{Z+1}\nu \dots, x_A\nu) = E \Omega_{TT_3}(x_1\pi \dots, x_Z\pi, x_{Z+1}\nu \dots, x_A\nu)$$

egyenletet E sajátértékkel;

- (6)-ból látható, hogy $2T + 1$ lehetséges T_3 érték van, amelyekre $C_{TT_3}^i \neq 0$. Ezért az adott E energia $2T + 1$ izobárban fordul elő.

Pontosan ezeknek a feltételeknek tett eleget $\psi_{TT_3}(x_1 \dots, x_A)$.

F)Példa arra, hogy a számításokat hogyan egyszerűsíti az izospin formalizmus.

Felírjuk a megengedett β^+ bomlás Fermi-mátrixelemét izospin-formalizmus használata nélkül:

$$M_F = \sqrt{Z(N+1)}(\psi_{T, T_3-1}, \psi_{TT_3})$$

(a $\sqrt{Z(N+1)}$ megjelenésének oka az, hogy a kezdeti Z proton bármelyike bomolhat a végmag $N+1$ neutronjának bármelyikébe). A skalárszorzat kiszámítása bonyolult. Izospin formalizmusban ugyanez a mátrixelem a következő:

$$M_F = (\Omega_{TT_3+1}, \sum_{j=1}^A \tau_+^{(j)} \Omega_{TT_3}) = -\sqrt{2}(\Omega_{TT_3+1}, T_+ \Omega_{TT_3}).$$

Felhasználva, hogy

$$\begin{aligned} T_+ \Omega_{TT_3} &= \sum_i \varphi_i T_+ \chi_{TT_3}^i = \sum_i \varphi_i \left[-\frac{1}{\sqrt{2}} \sqrt{(T-T_3)(T+T_3+1)} \right] \chi_{T, T_3+1}^i = \\ &= -\frac{1}{\sqrt{2}} \sqrt{(T-T_3)(T+T_3+1)} \Omega_{TT_3+1} \end{aligned}$$

azt találjuk, hogy

$$M_F = \sqrt{(T - T_3)(T + T_3 + 1)}.$$

G)Két független rendszer közös teljes hullámfüggvénye.

Legyen

$$\Omega_{TT_3}^A(x_1\xi_1 \dots, x_A\xi_A) \quad \text{és} \quad \Omega_{T'T'_3}^{A'}(x_{A+1}\xi_{A+1} \dots, x_{A+A'}\xi_{A+A'})$$

egy A és egy A' tömegszámú mag hullámfüggvénye, amelyeket a TT_3 és a $T'T'_3$ kvantumszámok jellemeznek. A két független mag rendszerének, mint egésznek, a hullámfüggvénye nem lehet az $\Omega_{TT_3}^A$ és az $\Omega_{T'T'_3}^{A'}$ szorzata, mert ez a szorzat nem elégíti ki az általánosított Pauli-elvet. Arra gondolhatnánk, ennek az az oka, hogy a szorzat nem határozott izospinű, ezért a határozott $\mathcal{T}\mathcal{T}'_3$ izospinű kombinációkat kell felírni:

$$\Omega_{\mathcal{T}\mathcal{T}'_3}^{A+A'} = \sum_{T_3T'_3} (TT_3T'T'_3|\mathcal{T}\mathcal{T}') \Omega_{TT_3}^A \Omega_{T'T'_3}^{A'}.$$

Azonban — sajnos — ez a kombináció se elégíti ki az általánosított Pauli-elvet, ugyanis például $\mathcal{T} = \mathcal{T}_3 = T + T'$ esetében $\Omega_{\mathcal{T}\mathcal{T}'_3}^{A+A'} = \Omega_{TT_3}^A \Omega_{T'T'_3}^{A'}$ nyilván nem antiszimmetrikus. Az általánosított Pauli-elvet kielégítő hullámfüggvény felírásához további antiszimmetrizálás szükséges.

Ha tehát egy rendszer állapotait két független alrendszer állapotaiból akarjuk felépíteni, akkor nem elegendő a vektorösszeadási szabály alkalmazása. Ez az a feladat-típus, amelyet a töltésváltozók bevezetése nem redukál teljes forgáscsoport feladattá. Annyi azonban igaz, hogy a teljes rendszer $\mathcal{T}$ izospinje kielégíti a $|T - T'| \leq \mathcal{T} \leq T + T'$ egyenlőtlenséget.

H)Izotenzor operátorok.

Legyen adva $2T+1$ darab Θ_{TT_3} ($-T \leq T_3 \leq T$) operátor, amelyek kielégítik a

$$[\hat{T}_\pm, \Theta_{TT_3}] = \mp \sqrt{\frac{(T \mp T_3)(T \pm T_3 + 1)}{2}} \Theta_{TT_3 \pm 1}$$

$$[\hat{T}_3, \Theta_{TT_3}] = T_3 \Theta_{TT_3}$$

relációkat. Az ilyen tulajdonságú Θ_{TT_3} egy T -ed rendű irreducibilis izotenzor operátor T_3 komponense. Példák:

- A H_0 nem függ a ξ_i -ktől, az összes izospin-operátorral felcserélhető, ezért Θ_{00} típusú irreducibilis tenzoroperátor(izoskálár).

- Tekintsük a következő három operátort:

$$\begin{aligned}
& - \sum_{i=1}^A U^c(\mathbf{r}_i) t_-^{(i)} \\
& - \sum_{i=1}^A U^c(\mathbf{r}_i) t_3^{(i)} = \bar{H}_1^c \\
& - \sum_{i=1}^A U^c(\mathbf{r}_i) t_+^{(i)}.
\end{aligned}$$

A $[t, t_3] = it_3$ stb. reláció alkalmazásával belátható, hogy ezek egy izovektor ($T = 1$) operátor komponensei. A $\bar{H}_1^c$ a Θ_{00} típusú komponens.

- A $\hat{T}_+$, $\hat{T}_3$, $\hat{T}_-$ maguk egy izovektor operátor komponensei.

Az irreducibilis izotenzor operátorok mátrixelemeire érvényes a *Wigner-Eckart tétel*:

$$\langle TT_3\alpha | \Theta_{T\mathcal{T}_3} | T'T'_3\alpha' \rangle = (T'T'_3\mathcal{T}\mathcal{T}_3 | TT_3) \langle T\alpha | | \Theta_{\mathcal{T}} | | T'\alpha' \rangle. \quad (7)$$

A tétel értelme az, hogy a $T_3T'_3\mathcal{T}_3$ vetületektől való függés egy Clebschbe foglalható.

Példaként keressük meg az izospin operátor redukált mátrixelemét. Legyen (7)-ben $\Theta_{00} = \hat{T}_3$. Minthogy

$$\hat{T}_3 | T'T'_3\alpha' \rangle = T_3 | T'T'_3\alpha' \rangle$$

azt találjuk, hogy

$$T'_3 \delta_{TT'} \delta_{T_3T'_3} \delta_{\alpha\alpha'} = (T'T'_3 10 | TT_3) \langle T\alpha | | \hat{T} | | T'\alpha' \rangle,$$

azaz

$$\langle T\alpha | | \hat{T} | | T'\alpha' \rangle = \delta_{TT'} \delta_{T_3T'_3} \delta_{\alpha\alpha'} \frac{T_3}{(T'T'_3 10 | TT_3)} = \sqrt{T(T+1)} \delta_{TT'} \delta_{T_3T'_3} \delta_{\alpha\alpha'}.$$

Mint látjuk, a redukált mátrixelem TT' -ben diagonális. Ez speciálisan az izospin operátor mátrixelemére igaz, egy tetszőleges izovektor operátor mátrixelemére már nem.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a *magfizikában* az izotópspin pusztán technikai szerepet játszik: Megkönnyíti annak a követelménynek a teljesítését, hogy az atommag hullámfüggvénye legyen antiszimmetrikus külön a protonok és külön a neutronok tér-spin koordinátáinak felcserélésével szemben.

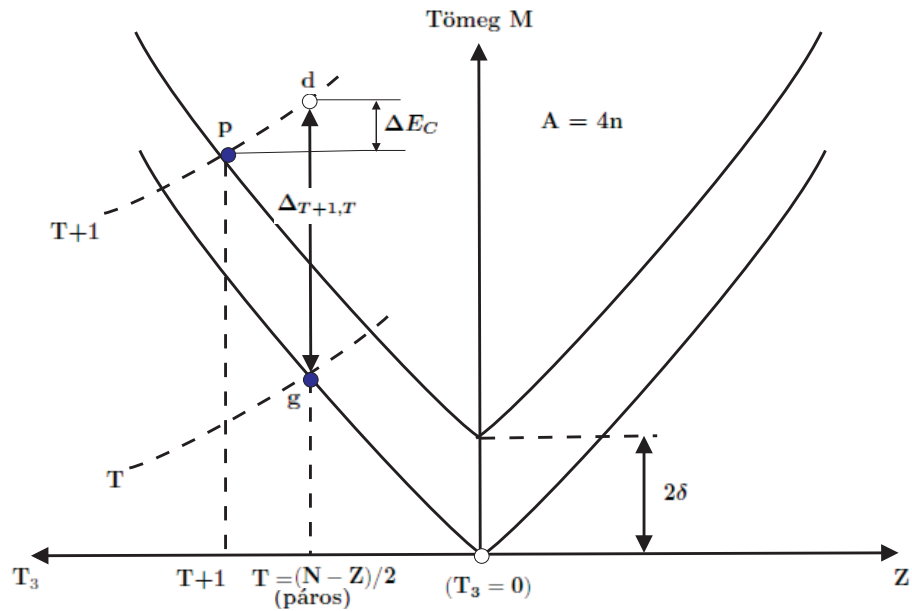
3. Az állapotok gerjesztési energiája

Egy adott ANZ izotóp alapállapota és alacsonyan fekvő nívói a tapasztalat szerint normál izospinűek:

$$T = T_3 = \frac{N - Z}{2}.$$

Egy bizonyos gerjesztési energiánál, amelyet $\Delta_{T+1,T}$ -vel jelölünk, megjelenik az első $T + 1$ izospinű állapot. Fejezzük ki $\Delta_{T+1,T}$ -t a félempirikus tömegformula segítségével!

Rajzoljuk fel a stabil izotópok görbéjét:

2. ábra

A félempirikus tömegformula szerint alapállapotra $M = M_0 - B$, ahol M_0 szabad nukleonok tömege, a

$$B = B_t + B_f + B_c + B_s + B_p$$

pedig a kötési energia, amelyben

$$\left. \begin{array}{l} B_t \text{ a térfogati} \\ B_f \text{ a felületi} \\ B_c \text{ a Coulomb} \\ B_s \text{ a szimmetria} \\ B_p \text{ a pairing} \end{array} \right\} \text{járulék a kötési energiához.}$$

A kötést növelő járulékok pozitívak, ezért B_t pozitív, B_p jelváltó, a többi negatív:

$$B_t = fA$$

$$B_f = -gA^{2/3}$$

$$B_c = -C \frac{Z^2}{A^{1/3}} = -C \frac{\left(\frac{1}{2}A - \frac{N-Z}{2}\right)^2}{A^{1/3}} = -C \frac{\left(\frac{1}{2}A - T_3\right)^2}{A^{1/3}}$$

$$B_s = a \frac{\left(\frac{N-Z}{2}\right)^2}{A} = -a \frac{T_3^2}{A}$$

$$B_p = \left\{ \begin{array}{l} +\delta \text{ ps-ps magokra} \\ -\delta \text{ ptl-ptl magokra} \\ 0 \text{ páratlan magokra} \end{array} \right\} = \frac{1}{2} [1 + (-1)^A] (-1)^{\frac{1}{2}A - T_3} \delta,$$

ui. $\frac{1}{2}A - T_3 = Z$.

A félempirikus tömegformula az alapállapotokra — a 2. ábrán p -re és g -re — érvényes. Azonban lehet úgy általánosítani, hogy az alapállapotokkal analóg állapotok energiáját is megadja. Ez úgy történik, hogy B_s és B_p kifejezésében T_3 -at T -vel helyettesítjük. Ez az eljárás empirikus nézőpontból teljesen indokolt: Ha Coulomb-kölcsönhatás nem lenne, akkor az így értelmezett tömegképlet egy izomultipletten belül azonos tömegeket adna. A tömegfelhasadásért a B_c , valamint az M_0 a felelős. Ezért ha a tömegekre az $M(A, T, T_3)$ jelölést használjuk, akkor

$$\Delta_{T+1, T} = M(A, T+1, T) - M(A, T, T) = [B_s(A, T) + B_p(A, T)] - [B_s(A, T+1) + B_p(A, T+1)],$$

ahol kihasználtuk, hogy B_p , B_f , B_c nem függ T -től.

Természetesen definiálhatunk egy általános $\Delta_{T, T'}$ mennyiséget, amely az első T izospinű és az első T' izospinű állapot energia-különbségével egyenlő:

$$\Delta_{T, T'} = [B_s(A, T') - B_s(A, T)] + [B_p(A, T') - B_p(A, T)].$$

Mivel

$$B_s(A, T) = -a \frac{T^2}{A}, \quad (8)$$

és

$$B_p = \frac{1}{2} [1 + (-1)^A] (-1)^{\frac{1}{2}A - T} \delta,$$

azt találjuk, hogy

$$\Delta_{T, T'} = \frac{a}{A} [T^2 - T'^2] + \frac{1}{2} [1 + (-1)^A] \left[(-1)^{\frac{1}{2}A - T'} - (-1)^{\frac{1}{2}A - T} \right] \delta.$$

Célszerűnek látszik ezt két pontban általánosítani:

1. A B_s -re megengedünk (8)-nál valamivel általánosabb T -függést:

$$B_s(A, T) = -a \frac{T(T+b)}{A}.$$

A b értékéről több feltevés is forgalomban van, ezekre alább majd kitérünk.

2. Megengedjük, hogy A , b és δ símán függjenek A -tól:

$$\begin{aligned} \Delta_{TT'} &= \frac{a(A)}{A} [T(T+b(A)) - T'(T'+b(A))] + \\ &+ \frac{1}{2} [1 + (-1)^A] \left[(-1)^{\frac{1}{2}A - T'} - (-1)^{\frac{1}{2}A - T} \right] \delta(A). \end{aligned}$$

Mint látjuk, $\Delta_{TT'}$ két járulékból tevődik össze. Létezik egy pairing járulék (a képlet második sora). Ha ugyanis A páros, akkor a p és a és a g magok közül az egyik ps-ps, a másik ptl-ptl, ezért az $M_p - M_g$ különbséghez a pairing-energia járulékot ad. Hoha p és d közül is az egyik ps-ps, a másik ptl-ptl, az ő energiájuk csak a Coulomb-energiában különbözik egymástól. Ezért a pairing járulék „átöröklődik” az $M_d - M - g$ különbségbe.

A $\Delta_{TT'}$ első tagja a szimmetria-energiából származó járulék. A $b(A)$ kísérletileg a következő módon vizsgálható. Legyen

$$R_{TT'} = \frac{\Delta_{T+2,T}}{\Delta_{T'+2,T'}}.$$

Ha a $\Delta_{TT'}$ -ben T és T' páros számban különböznek egymástól, akkor a pairing nem ad járulékot $\Delta_{TT'}$ -höz, ezért

$$\begin{aligned} \Delta_{T+2,T} &= \frac{a(A)}{A} [(T+2)(T+2+b(A)) - T(T+b(A))] = \\ &= \frac{a(A)}{A} [4T + 4 + 2b(A)], \end{aligned}$$

tehát

$$R_{TT'} = \frac{2T + 2 + b(A)}{2T' + 2 + b(A)}.$$

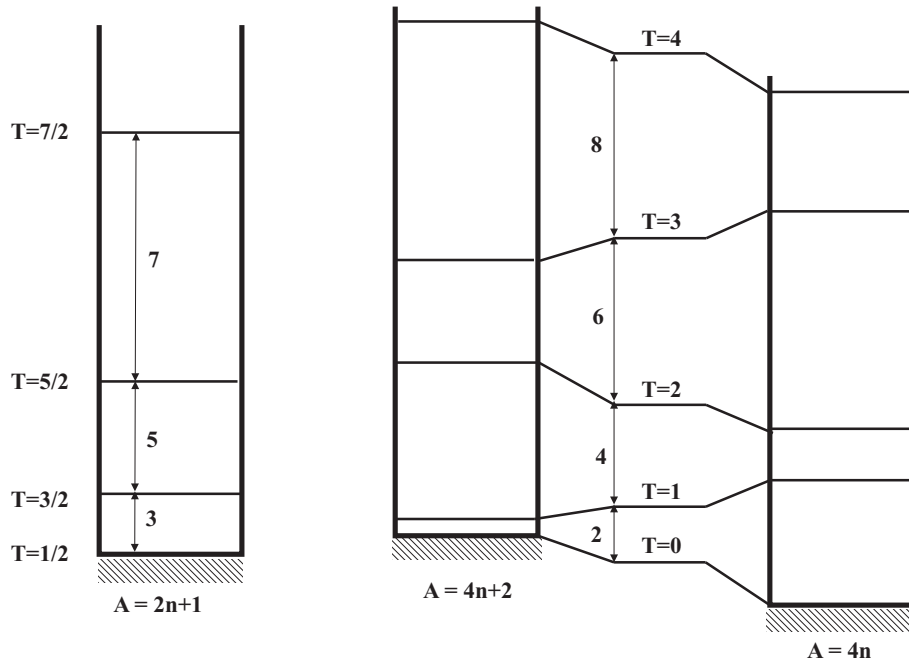
Az $A < 100$ tartományban R_{10} -t, R_{21} -t és R_{20} -t lehetett analizálni. Az eredmény az volt, hogy $R_{TT'}$ nagy pontossággal A -tól független konstans minden adott TT' pár mellett. Ebből következik, hogy b nem függ A -tól. A b értékére vonatkozóan a következő hipotézisek léteznek:

$$b = \begin{cases} 0, \text{ az eredeti félempirikus tömegformula} \\ 4, \text{ Blatt-Weisskopf könyv; az } SU(4) \text{ szimmetria egy változata} \\ 2.5, \\ 1, \text{ Talmi-de Shalit könyv; töltésszimmetrikus párkölcsonhatás Hecht-modellje.} \end{cases}$$

A kísérlet a $b = 1$ értéket favorizálja. Ezt elfogadva

$$\Delta_{TT'} = \frac{a(A)}{A} [T(T+1) - T'(T'+1)] + \frac{1}{2} [1 + (-1)^A] \left[(-1)^{\frac{1}{2}A - T'} - (-1)^{\frac{1}{2}A - T} \right] \delta(A).$$

Szembetűnő a rotációs sáv jelleg:

3. ábra

A $b = 1$ értékre eljuthatunk a következő egyszerű gondolatmenet alapján. Láttuk, hogy egy T izospinű állapotban a szimmetrikus párok átlagszáma

$$n_s = \frac{1}{2} \left[\frac{A}{2} \left(\frac{A}{2} + 1 \right) - T(T+1) \right].$$

Mint hogy az összes párok száma $A(A-1)/2$, annak valószínűsége, hogy egy adott pár szimmetrikus állapotban legyen

$$p_s = \frac{2}{A(A+1)} n_s(A, T).$$

Ha kiválasztunk egy nukleont, ezzel csak olyan nukleonok hatnak kölcsön, amelyek $\sim r_0$ távolságon belül vannak. Ezek száma a mag inkompresszibilitása miatt

állandó. Ha feltesszük, hogy a kötéshez ezek közül csak azok adnak járulékot, amelyek a kiválasztott nukleonnal szimmetrikus párt képeznek, akkor az egy nukleonra eső kötési energiának p_s -sel kell arányosnak lennie, azaz a teljes kötési energia

$$B \sim AP_s \sim \frac{1}{A-1} n_s(A, T).$$

Az A mellett elhagyható az 1, a T mellett azonban nem, ezért

$$B \sim \frac{1}{A} \left[\frac{A^2}{4} - T(T+1) \right]$$

tehát

$$B = \frac{\alpha}{4} A - \frac{\alpha}{A} T(T+1).$$

Az azonosítás nyilvánvaló:

$$\frac{\alpha}{4} A = B_T = fA, \quad -\frac{\alpha}{4} T(T+1) = B_s = -\frac{a}{4} T(T+1),$$

ahonnan $a = 4f$. Minthogy $a \approx 80 \text{ MeV}$, $f \approx 16 \text{ MeV}$, ez igazán jól teljesül, ha a gondolatmenet teljesen kvalitatív jellegére tekintettel vagyunk. A $\Delta_{T+1, T}$ energiakülönbség tehát feltehetően kapcsolatos a szimmetrikus párok átlagos számával, ezért „izotóp gap”-nek nevezhetjük.

Térjünk ki még az ún. *inverzió* jelenségére. Inverzióról akkor beszélünk, ha az alapállapot izospinje nem a lehető legkisebb $\frac{N-Z}{2} = T$ érték, hanem $\frac{N-Z}{2} + 1$. Ez a jelenség akkor következik be, amikor $\Delta_{T+1, T} < 0$. Minthogy $\Delta_{T+1, T}$ -hez a szimmetriaenergia járuléka mindig pozitív, az inverzió szükséges feltétele az, hogy a pairing járulék negatív legyen, ami csak ptl-ptl magoknál fordul elő. Ebben az esetben az inverzió feltétele

$$\Delta_{T+1, T} = \frac{2a(A)}{A} (T+1) - 2\delta(A) < 0,$$

azaz

$$\delta(A) > \frac{a(A)}{A} (T+1).$$

Ez a feltétel T (és A) növelésével egyre nehezebben teljesíthető, ezért invertált magok praktikusán csak $T = 0$ -nál fordulnak elő. Ezek a következők: ^{34}Cl , ^{42}Sc , ^{46}V , ^{50}Mn , ^{54}Co . Csekély számuk ellenére a jelentőségük nagy, mert csak ezekben az esetekben fordul elő, hogy két szomszédos mag alapállapota azonos izobár multipléttbe tartozik (a $T = 1/2$ tükrömágok ilyenek még).

4. Az állapotok izospin tisztasága

Először az alapállapot izospin tisztaságának becslésére vezetünk le képletet. Legyen — mint korábban — H^c a Coulomb-kölcsönhatás operátora, amely

egyrészecske közelítésben $r_i < R$ esetén

$$H^c = \sum_{i=1}^A \frac{3Ze^2}{2R} \left(1 - \frac{r_i^2}{3R^2}\right) \left(\frac{1}{2} - t_3^{(i)}\right).$$

Ezt a következő három részre bontjuk:

$$H_0^c = \sum_{i=1}^A \frac{3Ze^2}{2R} \left(1 - \frac{r_i^2}{3R^2}\right) \cdot \frac{1}{2},$$

valamint

$$\left. \begin{aligned} V_3 &= -\frac{3Ze^2}{2R} \hat{T}_3 \\ U_3 &= \frac{Ze^2}{2R^3} \sum_i r_i^2 t_3^{(i)} = \frac{Ze^2}{2r_0^3 A} \sum_{i=1}^A r_i^2 t_3^{(i)} \end{aligned} \right\} V_3 + U_3 = H_1^c.$$

A H_0^c izoszkalár, ezért a Wigner-Eckart tétel értelmében a mátrixelemei a T -ben diagonálisak. Így H_0^c nem járul hozzá az izospin tisztaság sérüléséhez. A V_3 és az U_3 izovektorok (pontosabban egy-egy izovektor harmadik komponensei). Egy izovektor operátor redukált mátrixeleme általában nem diagonális T -ben, tehát az izovektor operátor képes izospin tisztátalanságot előidézni. A V_3 azonban $\hat{T}_3$ -mal arányos, és azt megmutattuk, hogy speciálisan a teljes izospin operátor mátrixelemei diagonálisak T -ben. Ezért V_3 nem ad járulékot az izospin keveredéshez (de a ΔE_C Coulomb-energiához ad járulékot, ezért nem kell feltétlenül meglepődni azon, hogy egy izobár multiplett állapotainak energiafelhasadása nagy annak ellenére, hogy az állapotok nagymértékben izospin tiszták). A teljes Hamilton-operátort ezért így bontjuk fel:

$$H = H'_0 + U_3, \quad \text{ahol} \quad H'_0 = H_0 + V_3.$$

A H'_0 sajátállapotait $|\rangle$ -vel, a H sajátállapotait $|\rangle$ -vel jelöljük. A $|\rangle$ állapotoknál a TT_3 kvantumszámot külön feltüntetjük.

Legyen $|\alpha\rangle$ a mag valódi alapállapota és $|\alpha, T, T_3\rangle$ az az állapot, amely az U_3 perturbáció hatására átmegy $|\alpha\rangle$ -ba. Így első rendben

$$|\alpha\rangle = |\alpha TT_3\rangle + \sum_{\beta} x_{\beta} |\beta, T, T\rangle + \sum_{\gamma} x_{\gamma} |\gamma, T + 1, T\rangle.$$

Az izospin keveredés mértéke

$$P = \sum_{\gamma} |x_{\gamma}|^2 = \sum_{\gamma} \frac{|(\gamma, T + 1, T | U_3 | \alpha TT)|^2}{(E_{\gamma} - E_{\alpha})^2},$$

ahol

$$H'_0 |\gamma, T + 1, T\rangle = E_{\gamma} |\gamma, T + 1, T\rangle \quad H'_0 |\alpha TT\rangle = E_{\alpha} |\alpha, TT\rangle.$$

Legyen $|\gamma_1\rangle$ a legalacsonyabb energiájú $T + 1$ izospinű állapot. Ha

$$H|\gamma_1\rangle = \varepsilon_{\gamma_1}|\gamma_1\rangle, \quad H|\alpha\rangle = \varepsilon_\alpha|\alpha\rangle,$$

akkor

$$\varepsilon_{\gamma_1} - \varepsilon_\alpha = \Delta_{T+1,T} \approx \frac{2a}{A}(T + 1).$$

Perturbatív tárgyalásról lévén szó írhatjuk, hogy

$$E_\gamma - E_\alpha \geq E_{\gamma_1} - E_\alpha \approx \varepsilon_{\gamma_1} - \varepsilon_\alpha \approx \frac{2a}{A}(T + 1).$$

Ezért

$$P \leq \left[\frac{A}{2a(T + 1)} \right]^2 \sum_\gamma |(\gamma, T + 1, T | U_3 | \alpha TT)|^2.$$

Beírva ide U_3 konkrét alakját

$$P \leq \left(\frac{e^2}{4r_0^3 a} \right)^2 \left(\frac{Z}{T + 1} \right)^2 \sum_\gamma |(\gamma, T + 1, T | \sum_i r_i^2 t_3^{(i)} | \alpha TT)|^2.$$

A $|\gamma, T + 1, T\rangle$ állapotok izospinje $T + 1$. Ez a szomszédos („baloldali”) mag izospinje. Legyen $|\gamma, T + 1, T + 1\rangle$ a $|\gamma, T + 1, T\rangle$ analogonja a szomszédos magban:

$$T_- |\gamma, T + 1, T + 1\rangle = \sqrt{T + 1} |\gamma, T + 1, T\rangle.$$

Ezt beírva

$$P \leq \left(\frac{e^2}{4r_0^3 a} \right)^2 \left(\frac{Z}{T + 1} \right)^2 \frac{1}{T + 1} \sum_\gamma |(\gamma, T + 1, T + 1 | T_+ \sum_i r_i^2 t_3^{(i)} | \alpha TT)|^2.$$

Használjuk ki, hogy $T_+ t_3^{(i)} = t_3^{(i)} T_+ - t_+^{(i)}$ és $T_+ \alpha TT = 0$:

$$P \leq \left(\frac{e^2}{4r_0^3 a} \right)^2 \left(\frac{Z}{T + 1} \right)^2 \frac{1}{T + 1} \sum_\gamma |(\gamma, T + 1, T + 1 | \sum_i r_i^2 t_+^{(i)} | \alpha TT)|^2.$$

A γ szerinti összegzés a szomszédos mag normál, $T + 1$ izospinű állapotaira terjed ki. De $\sum_i r_i^2 t_+^{(i)}$ izovektor jellege miatt a többi állapotra a mátrixelem a Wigner-Eckart tétel miatt zérus. Ezért az összegzés kiterjeszhető az összes $|\gamma T' T + 1\rangle$ állapotra. A teljesség kihasználásával

$$P \leq \left(\frac{e^2}{4r_0^3 a} \right)^2 \left(\frac{Z}{T + 1} \right)^2 \frac{1}{T + 1} |(\alpha TT | (\sum_i r_i^2 t_+^{(i)})^+ (\sum_i r_i^2 t_+^{(i)}) | \alpha TT)|^2.$$

Most célszerű másodkvantált alakra áttérni:

$$\sum_i r_i^2 t_+^{(i)} = -\frac{1}{\sqrt{2}} \sum_{ab} (a | r^2 | b) \eta_a^+ \eta_b^p$$

$$\left(\sum_i r_i^2 t_+^{(i)} \right)^+ = -\frac{1}{\sqrt{2}} \sum_{a'b'} (b' | r^2 | a') \eta_{b'}^+ \eta_{a'}^p.$$

Ekkor

$$P \leq \left(\frac{e^2}{4r_0^3 a} \right)^2 \left(\frac{Z}{T+1} \right)^2 \frac{1}{2(T+1)} \sum_{aba'b'} (a|r^2|b)(b'|r^2|a') (\alpha TT | \overset{+}{\eta}_b^p \overset{+}{\eta}_a^n \overset{+}{\eta}_a^p \overset{+}{\eta}_b^n | \alpha TT).$$

A becslés érdekében feltesszük, hogy $|\alpha TT\rangle$ Hartree-Fock alapállapot:

$$\begin{aligned} (\alpha TT | \overset{+}{\eta}_b^p \overset{+}{\eta}_a^n \overset{+}{\eta}_a^p \overset{+}{\eta}_b^n | \alpha TT) &= (\alpha TT | \overset{+}{\eta}_b^p \overset{+}{\eta}_b^p \overset{+}{\eta}_a^n \overset{+}{\eta}_a^n | \alpha TT) = \\ &= (\alpha TT | \overset{+}{\eta}_b^p \overset{+}{\eta}_b^p | \alpha TT) (\alpha TT | \overset{+}{\eta}_a^n \overset{+}{\eta}_a^n | \alpha TT) = n_b^p \delta_{b'b} [\delta_{a'a} - n_a^n \delta_{a'a}] = \delta_{a'a} \delta_{b'b} n_b^p (1 - n_a^n). \end{aligned}$$

Így

$$P \leq \left(\frac{e^2}{4r_0^3 a} \right)^2 \left(\frac{Z}{T+1} \right)^2 \frac{1}{2(T+1)} \sum_{ab} |(a|r^2|b)|^2 n_b^p (1 - n_a^n).$$

Az a, b kvantumszámok teljesen kiírva a következők: $\nu l j m$. Zárt héjakat feltételezve

$$P \leq \left(\frac{e^2}{4r_0^3 a} \right)^2 \left(\frac{Z}{T+1} \right)^2 \frac{1}{2(T+1)} \sum_{\nu\nu'lj} (2j+1) |(\nu'lj|r^2|\nu l j)|^2 n_{\nu l j}^p (1 - n_{\nu'l j}^n).$$

„Ránézésre” is valószínű, hogy A, Z növelésével P csökken, hiszen az alapállapotokra $T = \frac{N-Z}{2}$ gyorsabban nő, mint Z . Továbbá, a mátrixelemhez járulékot adó állapotok egyre „ortogonálisabbak” egymásra, ami az r^2 lassan változó függvény mátrixelemét is lényegesen lecsökkenti. Valóban, pl. a ²⁰⁸Pb esetén

$$n_{\nu l j}^p = \begin{cases} 1 & \text{ha } \nu \leq 4 \quad (\text{negyedik oszcillátor héj}) \\ 0 & \text{ha } \nu > 6, \end{cases}$$

$$1 - n_{\nu'l j}^n = \begin{cases} 1 & \text{ha } \nu' \geq 6 \quad (\text{hatodik oszcillátor héj}) \\ 0 & \text{ha } \nu' < 6. \end{cases}$$

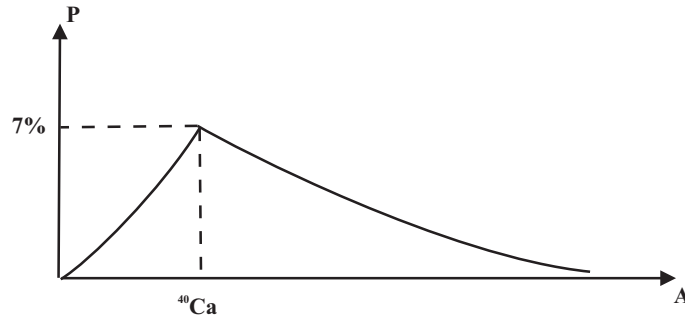
A legnagyobb járulékot adó $\nu = \nu'$ mátrixelem nem lép fel.

Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy P kicsiségének az oka a nagy neutrontöbblet.

A kapott képlet lényegében a *Szliv-Haritonov formula*³. A képlet alapján végzett numerikus számítás eredményét a 4. ábra mutatja. Megjegyezzük, hogy a becslés csak alapállapotra lehet jó, amikor az $r_i > R$ tartomány járuléka kicsi (Szliv és Haritonov ezt a járulékot a százalék tört részének találták).

³L. A. Sliv and Yu. I. Charitonov, Phys. Lett. 16 **176**, (1965)

4. ábra

A kísérleti ellenőrzés a $\Delta T = 1$ megengedett β -átmenetek M_F Fermi-mátrix-elemének mérése útján történhet. Ha ugyanis az állapotok izospin tiszták, akkor

$$M_F = (\alpha TT|T_-|\gamma_1, T+1, T+1) = (T+1, T+1, 1, -1|TT)(T||\hat{T}||T+1) = 0.$$

Az M_F zérustól való eltéréséből a P -re lehet következtetni. A mérések szerint ez valóban százalék nagyságrendű.

Térjünk most át a kontinuumbeli állapotok, vagyis a *rezonanciák* izospin tisztaságára. A szokásoknak megfelelően az alapállapot izospinjére (a normál izospinre) a $T_<$ jelet használjuk. A $T_< + 1$ anomális izospin jele $T_>$.

Mindenekelőtt a kérdésfeltevést kell pontosítani. Nem a rezonanciaenergiánál vett teljes szórási hullámfüggvény izospin tisztaságáról van szó, hanem a $T_>$ anomális izospinű rezonanciának megfelelő R -mátrix állapot izospin tisztaságáról. Mint látni fogjuk, ez az izospin tisztaság bizonyos mértékben a rezonanciaállapot definíciójától függ, azaz tartalmaz bizonyos önkényt.

Sokan (mint pl. *D. Robson*⁴ használják azt a közelítő feltevést, hogy a rezonanciához tartozó R -mátrix állapot izospinje tiszta, azaz nincs un. *belső mixing*. Ennek a hipotézisnek az a következménye, hogy a rezonanciaállapotnak megfelelő $E_>$ energiánál (de csak ebben a matematikai pontban) a belső hullámfüggvény tisztán $T_>$ izospinű. Ez több következménnyel jár.

1. Ha feltesszük, hogy σ_{pp} fluktuációi a $T_<$ állapotokból erednek, akkor a fluktuációknak egy bizonyos energián el kell tűnniök. Ezt az „eltűnést” a rezonancia közepe táján valóban megfigyelhetjük.
2. A (p, n) reakció alapállapothoz közeli végállapot esetén csak a $T_<$ állapotokon keresztül történhet. Valóban, ha a targetmag izospinje T_0 , akkor az ilyen (p, n) reakcióban a végmag izospinje $T_0 - 1$. Az analóg rezonancia izospinje $T_> = T_0 + 1/2$. Ez neutronbomlással csak T_0 izospinű állapotba mehet át. A $T_< = T_0 - 1/2$ állapotok viszont bomolhatnak neutronnal $T_0 - 1$ izospinű állapotra. Ezért belső mixing hiánya esetén a (p, n) reakció hatáskeresztmetszetének is el kell tűnnie egy, a rezonancia tartományba eső pontban. Ezt a jellegzetességet is megfigyelték, bár a Robson-elmélettel nincs mindig kvantitatív egyezés.

⁴Phys. Rev. **137B** 535 (1965)

3. Teljesen hasonló a helyzet a $^{37}\text{Cl}(p, \alpha_0)^{34}\text{S}$ reakcióval. Itt a ^{37}Cl izospinje $T_0 = 3/2$, tehát $T_> = 2$, $T_< = 1$. A ^{34}S izospinje $T = 1$. Minthogy az α izospinje zérus, a reakció csak a $T_<$ állapotokon keresztül történhet. A hatáskeresztmetszet jellegzetes eltűnését itt is megtalálták.

A felsorolás mutatja, hogy az a hipotézis, hogy belső mixing nincs, legalább is nem mond ellent a tapasztalatnak, ezért munkahipotézisként elfogadható. A hipotézis tulajdonképpen két feltevésre bontható:

- a) a Hamilton operátor a különböző izospinű R -mátrix állapotokat nem keveri észrevehető mértékben;
- b) az R -mátrix állapotokra vonatkozó határfeltételek megengednek tiszta izospinű állapotokat.

Ez utóbbi kritériumot vizsgáljuk meg részletesebben! Legyen $|T = T_>, T_3 = T_< \rangle \equiv |T_> T_< \rangle$ egy R -mátrix állapot a kontinuumban, amely egy analóg rezonanciának felel meg. Az állapot bomlási csatornáit közül válasszuk ki a következő kettőt:

$$\begin{array}{l}
 |T_> T_< \rangle \begin{cases} \nearrow |T_> - 1/2, T_> - 1/2 \rangle + p \equiv |T_0 T_0 \rangle + p \dots \dots C_1 \\ \searrow |T_> - 1/2, T_> - 3/2 \rangle + n \equiv |T_0 T_0 - 1 \rangle + n \dots \dots C_2 \end{cases}
 \end{array}$$

A C_1 csatorna az, amelyen keresztül előállítjuk a $|T_> T_< \rangle$ analóg állapotot, tehát ez a csatorna nyitott. Ugyanakkor az esetek zömében a C_2 töltéskicserélő csatorna teljesen vagy majdnem teljesen zárt. A két csatorna hullámfüggvénye ezért a csatornatartományban erősen különböző, következésképpen nagyon különbözik az $S_c + iP_c$ logaritmusos derivált is. Ahhoz viszont, hogy a belső hullámfüggvény izotópspin szempontból tiszta legyen, a C_1 és a C_2 csatorna kijáratánál azonos határfeltételt kell kielégítenie. Ezt a határfeltételt a belső hullámfüggvényre előírt B_c logaritmusos derivált tartalmazza minden csatornára. Ha megköveteljük, hogy ne legyen belső mixing, akkor $B_{c_1} = B_{c_2}$ -t kell választanunk.

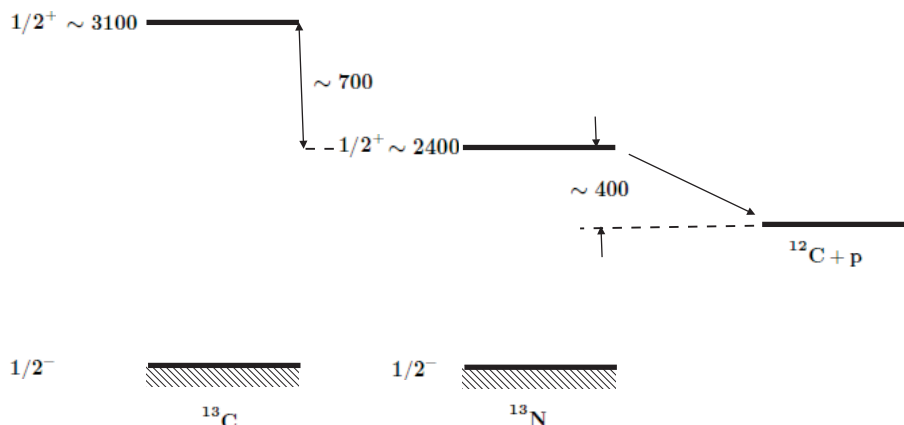
Ez azonban azzal a következménnyel jár, hogy nívóeltolódás jön létre. Valóban, az R -mátrix elmélet szerint két csatorna esetén a nívóeltolódás

$$\Delta_\lambda = -(S_{C_1} - B_{C_1})\gamma_{\lambda C_1}^2 - (S_{C_2} - B_{C_2})\gamma_{\lambda C_2}^2.$$

Minthogy a C_1 csatorna nyitott, a C_2 pedig zárt (vagy alig nyitott), S_{c_1} és S_{c_2} általában lényegesen különbözik egymástól. Ha a $B_{c_1} \neq B_{c_2}$ választás meg lenne engedve, akkor $B_{c_i} = S_{c_i}$ ($i = 1, 2$) választással $\Delta_\lambda = 0$ elérhető volna. Ekkor azonban a rezonanciaállapot izospinje nem lenne tiszta, és az izospintisztaságból következő esetleges egyszerűsítések nem lennének végrehajthatók. Ha viszont megköveteljük az izospintisztaságot, akkor mondjuk $B_{c_1} = B_{c_2} = S_{c_2}$ -t választva azt találjuk, hogy

$$\Delta_\lambda = -(S_{c_1} - B_{c_2})\gamma_{\lambda c_1}^2.$$

Ezt a nem eltüntethető nívóeltolódást *Thomas-Ehrmann shiftnek* nevezik. Thomas és Ehrmann ugyanis ezzel magyarázták a ^{13}C és a ^{13}N első gerjesztett állapotai közötti eltolódást:

A két alapállapot és az első gerjesztett állapotok egy-egy izomultipllett elemei, ezért azt várjuk, hogy energiáik a proton Coulomb energiájától eltekintve egyezzenek meg egymással. Minthogy a proton Coulomb-energiája gyakorlatilag ugyanaz az alapállapotban és az első gerjesztett állapotban, ezt a járulékot az alapállapotok egy szinten történő ábrázolásával gyakorlatilag kiküszöböltük. Azt várnánk tehát, hogy a töltésfüggetlenség következtében az első gerjesztett állapotok is egy szinten legyenek.

Ehhez azonban valójában még az is szükséges, hogy a belső hullámfüggvényekre vonatkozó határfeltételek *megengedjenek* azonos izospinű állapotokat, vagyis a határfeltételek maguk is „töltésfüggetlenek” legyenek. Az adott esetben ez azt jelenti, hogy a ^{13}C gerjesztett állapot hullámfüggvényének meghatározásánál a $^{12}\text{C} + n$ zárt csatornában előírt B_2 határfeltétel egyezzen meg a ^{13}N mag hullámfüggvényére vonatkozó $^{12}\text{C} + p$ csatornában érvényes B_1 határfeltétellel, azaz legyen $B_1 = B_2$.

Az első gerjesztett állapotok nívóeltolódása a ^{13}C -ban és az ^{13}N -ban így

$$\Delta_1 = -(S_1 - B_1)\gamma_1^2$$

$$\Delta_2 = -(S_2 - B_2)\gamma_2^2$$

A két nívó Δ relatív eltolódása $B_2 = B_1 = S_2$ választás mellett Δ_N -nel azonos:

$$\Delta = \Delta_1 = -(S_1 - S_2)\gamma_1^2.$$

Az S_1 és az S_2 annyira különbözik egymástól, hogy Thomas és Ehrmann becslése szerint Δ elérheti a tapasztalt 700 keV nagyságot.

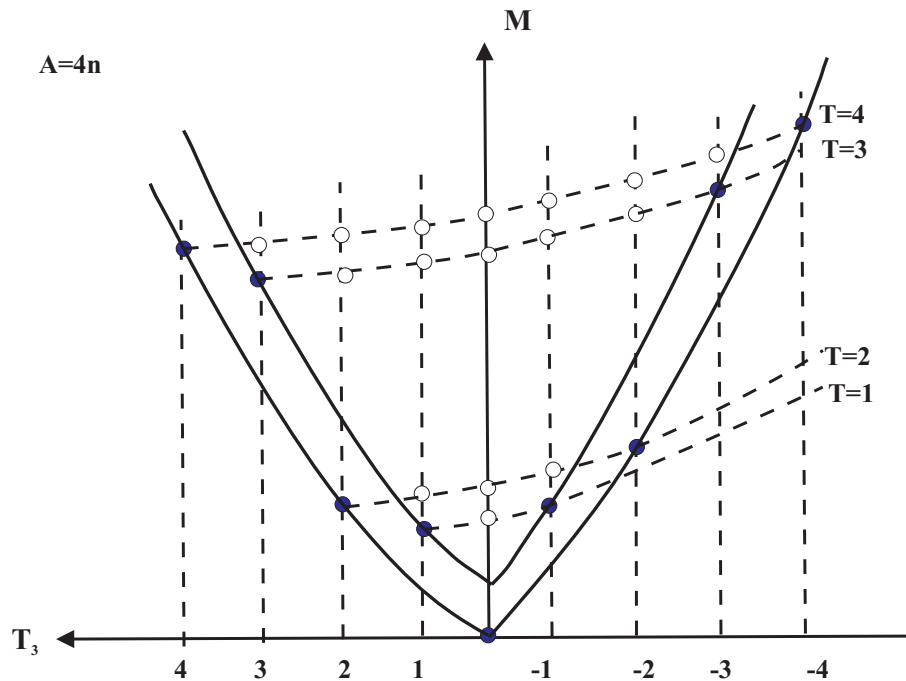
Aláhúzzuk, hogy a $B_1 = B_2$ kikötés azért volt kötelező, mert feltettük, hogy nincs belső mixing. Ha belső mixinget megengedünk, akkor $B_1 = S_1$, $B_2 = S_2$

választással $\Delta_1 = \Delta_2 = \Delta = 0$ és nívóeltolódás nem lép fel. A tapasztalt 700 keV-es nívóeltolódás persze nem marad megmagyarázatlanul, mert a belső hullámfüggvény most nem lesz tiszta izospinű és ezért nincs okunk elvárni, hogy a megfelelő gerjesztett állapotok energiái megegyezzenek egymással.

Ez a példa világosan mutatja, milyen önkényt tartalmazhat a kontinuumbeli R -mátrix állapotok izospin tisztasága. Megjegyezzük azonban, hogy a belső mixing teljes „eltüntetése” csak akkor lehetséges, ha az erők töltésfüggetlenek. Ellenkező esetben belső mixing mindig fellép.

5. A kvadratikus tömegformula

Rajzoljuk fel újra a stabil izotópok görbéjét, de ezúttal tüntessük fel az ábrán az analóg állapotokat is:

5. ábra

A stabil izotópoknak (pontosabban alapállapotoknak) megfelelő $\bullet$ pontok a félempirikus tömegformula által leírt két párhuzamos parabolán helyezkednek el. Ezeken a görbéken $T \neq konstans$. A $\circ$ pontok a (gerjesztett) analóg állapotokat jelzik. Ezek a $T = konstans$ görbéken helyezkednek el, és az állítás az, hogy amennyiben az állapotok izospin tiszták, ezek a görbék a T_3 függvényében parabolák, tehát legfeljebb kvadratikusan függenek T_3 -tól.

A bizonyítás: Az állapotokról feltesszük, hogy határozott (tiszta) izospinűek, és a tömegszámmal, valamint az izospinnel indexeljük őket. Egy izomultipletlen

belül a feltevésünk következtében az állapotok energiái csak a Coulomb-energia változása miatt különböznek egymástól, ezért a teljes tömeg kiszámítása helyett elegendő azt belátnunk, hogy az

$$E_C(ATT_3) = \langle ATT_3 | H^c | ATT_3 \rangle = -B_C(AT_3)$$

Coulomb-energia a T_3 kvadratikus függvénye.

A Coulomb kölcsönhatás operátorát eddig mindig egyrészesceke operátorral közelítettük. A pontosabb alak a következő:

$$H^c = \sum_{i < k} e^2 \frac{(1 - \tau_3^{(i)}) (1 - \tau_3^{(k)})}{4r_{ik}} = \sum_{i < k} \frac{e^2}{r_{ik}} \left\{ 1 - (\tau_3^{(i)} + \tau_3^{(k)}) + \tau_3^{(i)} \tau_3^{(k)} \right\}.$$

A $\tau_3^{(i)} \tau_3^{(k)}$ az $R_{\alpha\beta} = \tau_\alpha^{(i)} \tau_\beta^{(k)}$ izotenzor 33 komponense. Ez az izotenzor azonban nem irreducibilis, mert a spurja nem zérus. Az irreducibilis kombináció a következő:

$$\tau_\alpha^{(i)} \tau_\beta^{(k)} - \frac{1}{3} \delta_{\alpha\beta} (\tau_\sim^{(i)} \cdot \tau_\sim^{(k)}).$$

A H^c -t ezért célszerű így felírni:

$$\begin{aligned} H^c &= \sum_{i < k} \frac{e^2}{4r_{ik}} \left(1 + \frac{1}{3} \tau_\sim^{(i)} \cdot \tau_\sim^{(k)} \right) - \sum_{i < k} \frac{e^2}{4r_{ik}} (\tau_3^{(i)} + \tau_3^{(k)}) + \\ &+ \sum_{i < k} \frac{e^2}{4r_{ik}} \left(\tau_3^{(i)} \tau_3^{(k)} - \frac{1}{3} \delta_{\alpha\beta} (\tau_\sim^{(i)} \cdot \tau_\sim^{(k)}) \right) \equiv H_{00}^c + H_{10}^c + H_{20}^c. \end{aligned}$$

Ezért

$$E_C(ATT_3) = \langle ATT_3 | H_{00}^c | ATT_3 \rangle + \langle ATT_3 | H_{01}^c | ATT_3 \rangle + \langle ATT_3 | H_{02}^c | ATT_3 \rangle.$$

A T_3 függés a Wigner-Eckart tétel alapján állapítható meg:

$$\begin{aligned} \langle ATT_3 | H_{00}^c | ATT_3 \rangle &\text{nem függ } T_3\text{-tól} \\ \langle ATT_3 | H_{01}^c | ATT_3 \rangle &\sim (TT_3 10 | TT_3) \sim T_3 \\ \langle ATT_3 | H_{02}^c | ATT_3 \rangle &\sim (TT_3 20 | TT_3) \sim 3T_3^2 - T(T+1), \end{aligned}$$

ezért írhatjuk, hogy

$$E_C(ATT_3) = E_c^{(0)}(A, T) - T_3 E_c^{(1)}(A, T) + [3T_3^2 - T(T+1)] E_c^{(2)}(A, T), \quad (9)$$

ahol $E_c^{(0)}$, $E_c^{(1)}$, $E_c^{(2)}$ az un. skalár, vektor, tenzor Coulomb-energia.

A kísérletek tanúsága szerint a kvadratikus függés jól teljesül, ami arra mutat, hogy az alapállapotokban az izospin tisztátalanság, a gerjesztett állapotokban pedig a Thomas-Ehrman shift a kísérleti hibán belülván, és ha van is töltésfüggő kölcsönhatás, az feltehetően kicsi.

Vizsgálhatjuk a (9) tömegformulában fellépő $E_c^{(i)}$ koeficiensnek relatív nagyságát is. A Coulomb kölcsönhatás operátorára oly gyakran alkalmazott egyrészesce közelítés például rögzíti a koeficiens arányát. Ebben a közelítésben ugyanis

$$E_C(ATT_3) \sim \frac{Z^2}{A^{1/3}} = \frac{1}{A^{1/3}} \left\{ \left[\frac{1}{4}A^2 + \frac{1}{3}T(T+1) \right] - AT_3 + \frac{1}{3} [3T_3^2 - T(T+1)] \right\},$$

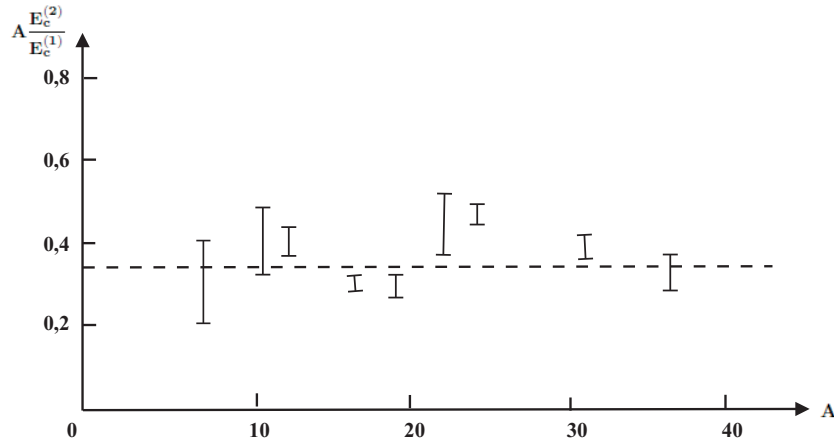
tehát

$$E_c^{(0)}(A, T) \sim \frac{1}{A^{1/3}} \left[\frac{1}{4}A^2 + \frac{1}{3}T(T+1) \right]$$

$$E_c^{(1)}(A, T) \sim A^{2/3}$$

$$E_c^{(2)}(A, T) \sim \frac{1}{3A^{1/3}},$$

ahonnan speciálisan $A \frac{E_c^{(2)}(A, T)}{E_c^{(1)}(A, T)} = \frac{1}{3}$. A kísérlet valami ilyesmit ad:

6. ábra

Azt kell mondanunk, hogy az egyenleteen töltött gömb modellje nem is olyan rossz, de természetesen a Coulomb-energia azért függ finomabb magstruktúra effektusoktól is.